

منظومه‌های نحوی در ایران

* مجتبی‌ی عمرانی‌پور

** غلامعباس رضایی هفتادری

چکیده

دانشمندان مسلمان در شماری از علوم، برای تسهیل در امر آموزش و به خاطر سپردن مطالب، از قدرت نظم و موسیقی کلام بهره گرفته‌اند و قواعد و اساس آن علوم را به نظم کشیده‌اند. این دسته آثار به «منظومه‌های تعلیمی» موسوم‌اند. بیشترین نمونه این گونه منظومه‌ها در صرف و نحو عربی بوده است. در میان ایرانیان هم منظومه‌سرایی در شماری از علوم، به‌ویژه در نحو و صرف عربی، رواج گسترده‌ای داشته است. نوشته پیش رو به معرفی برخی از منظومه‌های نحوی ایرانیان می‌پردازد. آنان گاه کتب پیشینیان، از جمله عوامل جرجانی، مفصل زمخشری و کافیة ابن‌الحاجب و... را جهت سهولت یادگیری به نظم عربی کشیده‌اند، گاه همین آثار را به نظم فارسی ترجمه کرده‌اند، و گاه خود کتاب نحوی مستقلی به صورت منظومه عربی یا فارسی سروده‌اند.

کلیدواژه‌ها: نظم تعلیمی، نحو عربی، منظومه‌های نحوی، نحویان ایران

تاریخ دریافت: ۹۴/۲/۸ تاریخ پذیرش: ۹۴/۵/۲۸

* استادیار گروه زبان و ادبیات عربی پردیس فارابی دانشگاه تهران (نویسنده مسئول) / emranipour@ut.ac.ir

** دانشیار گروه زبان و ادبیات عربی دانشگاه تهران / ghrezaee@ut.ac.ir

مقدمه

دانشمندان مسلمان، از دیرباز، برای تسهیل آموزش شماری از علوم، از ظرفیت نظم و موسیقی بهره گرفته و قواعد آن علوم را به نظم کشیده‌اند که از آن‌ها با نام «منظومه‌های تعلیمی (آموزشی)» یاد می‌شود. این مقاله، به بررسی گونه‌ای خاص از این منظومه‌های تعلیمی، یعنی منظومه‌های نحوی، در میان اندیشمندان ایرانی می‌پردازد. در باب «منظومه‌های تعلیمی» بررسی‌ها و تحقیقات چندی صورت گرفته و بررسی حاضر بی‌سابقه نیست، اما جای منظومه‌های نحوی ایرانیان در تحقیقات صورت گرفته خالی است و تنها در برخی پژوهش‌ها، به محدودی از این منظومه‌ها پرداخته شده است. برای نمونه دکتر حسان ابن عبدالله الغنیمان در مقاله‌ای به معرفی منظومه‌های نحوی عربی تا پایان قرن دهم هجری، بررسی مشخصات آن‌ها، و تأثیرشان در آموزش نحو پرداخته و ۱۳۹ منظومه از ۱۰۵ ناظم را نام برده است؛ از این مجموعه، کمتر از ده منظومه به ایرانیان تعلق دارد.

منظومه‌سرایی در علوم

کلام موزون بر دوگونه است: نخست شعر که بنا بر تعریف پیشینان، کلام موزون مقفای متخیل است؛ دوم کلام موزون خالی از تخیل که در برگیرنده منظومه‌های تعلیمی است. از این رو در تعریف منظومه‌های تعلیمی می‌توان گفت: کلامی موزون است که از آن برای آموزش علوم و قواعد آن استفاده می‌شود. این منظومه‌ها خالی از تخیل شاعرانه، و فقط از دو عنصر اساسی موسیقی شعر یعنی وزن و قافیه برخوردار است. بنابراین اگر گاه از واژه «شعر تعلیمی» در توصیف آن استفاده می‌شود، مجازی بیش نیست.

البته ما میان شعر تعلیمی و نظم تعلیمی تفاوتی قائلیم و شاید بتوان این تفاوت را با نمونه‌ای روشن کرد. مثلاً، هرگاه ناظم در کلام خود، در پی ترغیب انسان به فضائل همچون اخلاق و نماز و زکات باشد این در مقوله شعر تعلیمی است و این همان گونه شعر است که در نقد اخلاقی از آن سخن به میان می‌آید. ولی آن گاه که ناظم می‌خواهد از چگونگی انجام نماز و زکات و احکام شرعی آن‌ها سخن بگوید، کار او نظم تعلیمی است. با توجه به این مطالب، باید قدمت شعر تعلیمی را آغاز شعر بدانیم. اما منظومه‌های تعلیمی پس از شعر تعلیمی به وجود آمده‌اند.

در ادبیات عرب، ردّ پای شعر تعلیمی را در چکامه‌های شاعران دوره جاهلی چون شنفری، زهیر بن ابی سلمی و... می‌یابیم. ولی آغاز منظومه‌های تعلیمی در ادب عربی به اواخر قرن اول هجری و اوایل قرن دوم می‌رسد. شاید در پی آشنایی و ارتباط اعراب با فرهنگ‌های گوناگون لزوم این گونه کلام و بهره‌گیری از موسیقی برای آموزش علوم بیش از پیش احساس شد. درباره ریشه‌های نظم علمی در ادبیات عربی اختلاف است. برخی آن را عربی اصیل می‌دانند ولی برخی آن را متأثر از فرهنگ هندی، فرهنگ فارسی و یا متأثر از فرهنگ یونانی می‌دانند (الحلبونی، ۲۰۰۶: ۸۸) این منظومه‌ها در آغاز فقط موضوع لغت و معنای آن را دربر می‌گرفت - مثل ارجوزه رُوبه و عجاج - و در گذر زمان فراگیرتر شده و شامل علوم بیشتری شده است.

موضوعات منظومه‌ها را می‌توان به علوم دینی و غیردینی تقسیم کرد. در علوم دینی مباحثی چون قرآن و علوم قرآنی، قرائات، فقه و آداب اسلامی، سیره پیامبر و صحابه و... مطرح می‌شود. و علوم غیردینی شامل نحو و لغت و عروض و نجوم و ریاضیات و بیان و... می‌شود (الخمیسی، ۱۴۲۰: ۲۰-۲۲)

ویژگی‌های منظومه‌ها

تفاوت و ویژگی اصلی منظومه‌های علمی در مقایسه با نثر علمی اختصار آن‌هاست. آسانی حفظ و یادآوری از دیگر ویژگی‌های این منظومه‌هاست. این منظومه‌ها معمولاً در قالب مثنوی سروده، و در آن از اوزان کوتاه استفاده می‌شود. وزن غالب منظومه‌ها بحر رجز است. از این رو معمولاً واژه «ارجوزه» برای این گونه کلام استفاده می‌شود، گرچه معدودی از منظومه‌ها، همچون منظومه منسوب به خلیل بن احمد، در بحر جز سروده شده اند. بحر رجز قابلیت بیشتری برای حذف و زحافات و علل عروضی دارد و تغییر قافیه در آن ممکن است؛ و این امر آزادی و آسانی بیشتری نسبت به سایر اوزان شعری برای سرودن چکامه‌های بلند فراهم می‌آورد (نک: همان، ۲۵)

بخش‌های منظومه‌ها

منظومه‌های تعلیمی در سه بخش اصلی مقدمه، متن و خاتمه تنظیم می‌شوند. در

مقدمه، تحمید و معرفی و فایده منظومه و ویژگی‌های آن آورده می‌شود. منظومه‌ها با یاد خداوند و درود بر پیامبر و خاندان وی آغاز شده و به بخش معرفی منظومه وارد می‌شود. در قسمت معرفی، نام منظومه، ناظم و محتوای منظومه، سبب سرودن منظومه ذکر می‌شود. البته گاهی اسم منظومه در خاتمه می‌آید. گاه ناظران در بخش مقدمه، بحر عروضی منظومه و عدد ابیات آن را می‌آورند. در بخش متن، از موضوعات علم و فصول و قواعد آن علم که گاه با مثال همراه است سخن می‌رود. در بخش خاتمه نیز حمد و سپاس پروردگار و صلوات و درود بر پیامبر و اهل بیت^(ع) می‌آید. همچنین در خاتمه، آوردن تعداد ابیات منظومه و تاریخ نظم که معمولاً به حساب ابجد است، معمول است. گاهی برخی از اطلاعات از قسمت مقدمه منظومه‌ها به این بخش می‌آید.

ایرانیان و منظومه‌های صرفی و نحوی

باید ایرانیان را پایه‌گذار تألیف کتب نحوی دانست و سنگ بنای وضع بیشتر اصول و اصطلاحات نحوی را در میان آنان جست. ایرانیان فقط به تألیف کتب نحوی بسنده نکردند بلکه به سرودن منظومه‌های نحوی نیز روی آوردند، گرچه به نظر می‌رسد منظومه‌سرایی نحوی در میان ایرانیان در سده‌های نخستین کمتر مورد توجه بوده و بیشترین گرایش به آن در سده‌های اخیر یعنی قرنهای دهم تا چهاردهم نشان داده شده است.

در این بخش با مراجعه به فهرست نسخ خطی ایران و کتاب‌های تراجم، به معرفی برخی از ایرانیانی که در این وادی قدم نهاده‌اند می‌پردازیم. البته ما نیز همچون دکتر غنیمان فقط منظومه‌هایی را نام می‌بریم که مؤلف مشخص دارند و چه بسیار منظومه‌هایی که از مؤلفان ناشناس همچون گنجی در کتابخانه‌ها محفوظ‌اند. تلاش شده تا نسخ خطی منظومه‌ها در کتابخانه‌های ایران جست و جو، و شماره‌های ثبت‌شان حتی الامکان معرفی گردد. از آنجا که فهرست کتابخانه‌های بزرگ کشور مانند کتابخانه ملی، مجلس شورای اسلامی، دانشگاه تهران، آیت‌الله مرعشی، آستان قدس رضوی مشهد و امثال این‌ها توسط فهرست نویسان مختلفی گردآوری شده است، در فهرست منابع از ذکر آن‌ها صرف نظر شده است. آغاز و انجام منظومه‌ها همگی از فهرست نسخ خطی کتابخانه‌ها استخراج شده است، گرچه در ثبت آغاز و انجام ابیات برخی از منظومه‌ها، اشکالاتی مشهود است لیکن از آنجا که

دسترسی به همه نسخه‌ها میسر نبود به نوشته‌های فهرست‌نگاران فاضل اعتماد شده است. در مورد ترتیب منظومه‌سرایان باید یادآور شویم که ترتیب کامل زمانی میسر نبود، زیرا آگاهی کافی از زندگی برخی از اندیشمندان در دسترس نیست. از این رو، در این فهرست نخست از ناظمانی نام برده می‌شود که سده زندگی آنان مشخص است و سپس ناظمانی معرفی شده‌اند که سال تألیف و عصر دقیق زندگی آنان معلوم نیست:

(۱) رکن‌الدین ابوالفضل بن محمد عراقی قزوینی طاووسی (د. ۶۰۰ق): مفصل زمخشری را به نظم کشیده است (الغنیان، ۲۰۰۲: ۲۴۰).

(۲) علی بن مصلح: الفیه‌ای به نام «الوافیه بنظم الکافیة» دارد که در آن کافیة ابن حاجب، به سال ۷۵۰ق به نظم عربی درآمده و به امیر مبارزالدین محمد بن مظفر بن منصور هدیه شده است (درایتی، ۱۳۸۹: ۹۶۸/۱۰؛ ملی: ۹۹۵):^۱

آغاز: أقول وإني أحمد الله أولاً علی أن قضی لی بالرشاد أوصلاً
انجام: علی ختم ما أبدعت معتصماً به وإتمام ما قد كان منه مؤملاً

(۳) کمال‌الدین محمد بن جمال‌الدین بن حسام خوافی: در قرن هشتم هجری عوامل جرجانی را در قصیده‌ای ۳۲ بیتی به فارسی در آورده است و آن را به امیر سیستان به نام معزالدین حسین کورت بن غیاث‌الدین تقدیم کرده است. این منظومه در مجموعه جامع المقدمات به چاپ رسیده است:

آغاز: بعد توحید خداوند و درود مصطفی نعت آل پاک پیغمبر رسول مجتبی
انجام: دولت و اقبال شاه شاهزاده بر دوام در تضاعف باد، باقی ختم کردم بر دعا

نسخه‌های متعددی از این منظومه در ایران موجود است (همان، ۶۷۱/۷). نسخه‌ای از این منظومه در کتابخانه آیت‌الله حکیم نجف، به اشتباه، به نام محمدتقی بن محمدرضا موسوی ثبت شده است.

(۴) شمس‌الدین احمد بن اسماعیل بن عبدالله بن محمد بغدادی اصفهانی معروف به ابن مقرئ: در قرن هشتم عوامل جرجانی را به نظم کشیده است (الغنیان، ۲۰۰۲: ۲۵۵).

۱. عناوین و مشخصات نسخه‌ها با اختصارات مجموعه فهرستواره دست‌نوشته‌های ایران (دنا) ذکر شده است. اعداد بعد از نام کتابخانه‌ها شماره نسخه موجود در آن است.

۵) جلال‌الدین ابوالفتح نصرالله بن احمد بن محمد بن عمر شوشتری (تستری) (د. ۸۱۲ق): عوامل جرجانی را به نظم درآورده است که نسخه‌ای از آن در برلین موجود است (همان، ۲۵۷).

۶) شهاب‌الدین أبو محمد احمد بن محمد بن عبد الله بن إبراهيم معروف به ابن عربشاه (۷۹۱-۸۵۴ق) دو منظومه در صرف و نحو سروده است (همان، ۲۶۳).

۷) علاء‌الدین علی بن محمد سمرقندی رومی معروف به قوشجی (م ۸۷۹ق): منظومه‌ای در صرف با عنوان «عنقود الزواهر فی نظم الجواهر» سروده است (همان، ۲۶۵).

۸) عبدالرحمن جامی (۸۱۷-۸۹۷ق): منظومه‌ای در صرف به نام «صرف اللسان» سروده است که نسخه‌های متعددی از آن موجود است (درایتی، ۱۳۸۹: ۱۲۸/۷).

۹) میرمرتضی بن محمد شیرازی (د. ۹۴۰ق): کافیة ابن حاجب را به نظم درآورده است (الغنیما، ۲۰۰۲: ۲۷۱).

۱۰) اسماعیل بن محمد بن اسماعیل حسینی: وی منظومه‌ای به نام «العروس» در ۱۴۰۰ بیت سروده است که آن را در ربیع الثانی سال ۹۳۸ق به پایان برده است (همانجا؛ آقابزرگ الطهرانی، ۱۳۵۵: ۵۰۱/۱ و ۲۵۳/۱۵؛ الأمين، ۱۴۰۳: ۴۰۱/۳).

۱۱) محمد بن احمد خواجگی شیرازی (قرن ۱۰ق): منظومه‌ای به زبان فارسی در نحو سروده است (درایتی، ۱۳۸۹: ۱۱۵/۲؛ آستان قدس رضوی: ۶۲۶۲).

۱۲) سیدخلف بن عبدالمطلب بن حیدر حویزی (د. ۱۰۷۴ق): وی ارجوزه‌ای در نحو سروده است (آقابزرگ الطهرانی، ۱۳۵۵: ۵۰۲/۱ و ۱۴۱/۲۳؛ الأمين، ۱۴۰۳: ۳۳۰/۶).

۱۳) سلیمان بن محمد گیلانی تنکابنی: منظومه‌ای ۶۳ بیتی به عربی در عوامل نحو برای فرزندش محمد طاهر در ذی‌الحجه ۱۰۹۸ق سروده است (الحسینی، ۱۴۱۴: ۲۳۵/۱؛ درایتی، ۱۳۸۹: ۶۷۳/۷؛ مرعشی: ۴۰۸۷/۴).

آغاز: نحمدُ اللهَ ربَّنا الأعلى و نصليَّ على النبي كما
أمرَ اللهَ عبده المؤمن و على آله الهداة لنا
انجام: رحم الله من لناظمه قرأ الحمد مخلصاً ودعا

۱۴) خلیل‌الله طالقانی: منظومه‌ای به زبان فارسی در نحو به سال ۱۱۰۶ق سروده است (همان، ۶۱۱/۱۰؛ مجلس: ۱۸۰۰۶).

آغاز: به نام آنکه ذاتش لایزال است چو ذات او صفاتش بی زوال است
انجام: امید از ناظرین گرسد خطایی پذیرندش به اصلاح و دعایی
(۱۵) سیدصدرالدین علی بن احمد مدنی شیرازی (۱۰۵۲-۱۱۲۰ق):

الف) وی شافیه ابن حاجب را با استفاده از شرح النظام تقریباً در ۱۰۰۰ بیت به عربی سروده است و آن را «الدرة الثمينة» نام نهاده است (همان، ۱۱۲۵/۴؛ مرعشی: ۲۷۵۴/۳):
آغاز: قال علي خان الفقير الجاني أحمد ربّاً واهباً الأماني
انجام: وإن يكن ما قبلها قد انفتح فقلبها ألفاً لدى الوقف اتّضح
ب) ارجوزه در نحو که در کتاب «الحدائق الندية» به آن اشاره شده و دو بیت از آن آورده شده است (المدنی، ۱۴۳۲: ۱۷۸).

۱۶) علی بن محمد حسین زنجانی (د. ۱۱۳۶ق):
الف) ارجوزه‌ای در علم صرف به نام «التصريف» مشتمل بر ۲۴۷ بیت (آقابزرگ الطهرانی، ۱۳۵۵: ۱۹۹/۲۴؛ درایتی، ۱۳۸۹: ۱۲۲/۷؛ آستان قدس رضوی: ۶۰۸۰؛ مجلس: ۸۹۱۰/۴؛ شیخ علی حیدر: ۱۰۳۹/۶):

آغاز: الحمد لله على التعماء له تعالى أحسن الأسماء
انجام: وبعد حمده سلامنا على محمد وآله مستكملاً
ب) ارجوزه‌ای در عوامل نحو که به سال ۱۱۱۲ق به نظم کشیده است (همان، ۶۱۲/۱۰؛ آستان قدس رضوی: ۳۹۶۷/۱؛ مجلس: ۸۹۱۰/۴؛ شیخ علی حیدر: ۱۰۳۹/۷):

آغاز: أحمدك اللهم أنت الباني سواك كل هالك وفان
انجام: تمّ الذي نظمته محرراً في الألف والمائة واثني عشر
۱۷) محمد اشرف بن عبدالحسيب (د. ۱۱۴۵ق): الفیه‌ای به زبان فارسی در نحو دارد که در مجموعه فیلم‌های کتابخانه دانشگاه تهران نسخه‌ای از آن موجود است (همان، ۱۱۴/۲؛ دانشگاه تهران: ۳۵۳۵/۱ف).

۱۸) قوام‌الدین محمد بن محمد مهدی حسینی سیفی قزوینی (د. ۱۱۵۰ق):
الف: الصافية في نظم الكافية: كافية ابن حاجب را در ۸۹۹ بیت در سال ۱۱۳۴ق به نظم کشیده است (همان، ۲۳/۷؛ گلپایگانی قم: ۲۷۰۹-۱۵۹/۱۴؛ نمازی خوی: ۵۱۹؛ مرکز

إحياء: ۹۲۹؛ مجلس: ۹۱/۳):

آغاز: قال قوامُ الدينِ من بني الحسنِ ثبته الله على القولِ الحسنِ
انجام: أبياتها شريفةً طريفةً عدتها طريفةً شريفةً

ب: رمح الخط في نظم رسم الخط: باب خط از کتاب شافیه ابن حاجب را در تاریخ
۲۰ صفر ۱۱۲۳ق در اصفهان به نظم کشیده است (آقابزرگ الطهرانی، ۱۳۵۵: ۲۴۸/۱۱؛
درایتی، ۱۳۸۹: ۸۸۷/۵؛ الهیات مشهد: ۲۳۷۱۸/۴؛ جلیلی کرمانشاه: ۲۱۰/۱):

آغاز: قال قوام شاکراً للنعم حمداً لمن علمنا بالقلم
انجام: فالتزم القصْدَ بدءَ تخطُّ وقوم الخط برمح الخط

مولی محسن بن محمد طاهر قزوینی در اواسط ذی الحجة ۱۱۲۳ق در قزوین آن را
تحت عنوان «تقویم الخط فی شرح رمح الخط» شرح داده است (آقابزرگ الطهرانی،
۱۳۵۵: ۳۹۶/۴؛ مرعشی: ۷۶۸).

ج: الوافية فی نظم الشافية (نظم الوافية فی نکت الشافية): ارجوزه ای در ۱۱۶۲ بیت که به
سال ۱۱۳۳ق به نظم کشیده است (همان، ۱۹/۲۵؛ درایتی، ۱۳۸۹: ۹۷۵/۱۰):

آغاز: الحمد لله الذي يُصرفُّ بلطفه الرياح حين تعصفُ
انجام: ناظمها في سلكها قوام والحمد كالمسك لها ختام
شاگردش به نام ملا محسن آن را در کتابی به نام «توشیح الوافية» شرح داده است
(آقابزرگ الطهرانی، ۱۳۵۵: ۴۸۹/۴).

۱۹) سید قطب الدین محمد بن ابوطالب حسینی ذهبی نیریزی معروف به قطب الأقطاب
(د. ۱۱۷۳ق):

الف) منظومه ای در عوامل نحو به نام «المرجان و الياقوت» که آن را در سال ۱۱۳۰ق و
در شهر قزوین به نظم کشیده است. تعداد ابیات منظومه ۳۲۳ بیت است و با نام «ارجوزه
في النحو» به تحقیق حامد ناجی اصفهانی در سال ۱۳۷۶ به چاپ رسیده است (همان،
۱۲۵/۲۳؛ درایتی، ۱۳۸۹: ۶۷۳/۷ و ۱۰۸۳/۹؛ الهیات مشهد: ۵۴۳/۱ و ۶۴۷؛ مرکز إحياء:
۳۹۱۳؛ آستان قدس رضوی: ۱۰۵۸/۱؛ گلپایگانی: ۸۲۳۵/۱ - ۸۵/۵۶؛ امام صادق
چالوس: ۵۳۱/۱). در الذريعة (۱۴۰/۲۳) مؤلف، سید جلال الدین التبریزی ثبت شده است:

آغاز: حمداً لمن إليه طيبُ الكلم يصعدُ في سماء علم من علم
انجام: محمد وآله الكرام أكابر الأفاضل العظام

ب) ارجوزه‌ای در نحو با عنوان «مفرح القلوب» که برای میرزا أبو الحسن خان سروده است (آقابزرگ الطهرانی، ۱۳۵۵: ۴۸۶/۱؛ درایتی، ۱۳۸۹: ۶۱۲/۱۰؛ شاهچراغ: ۲۰۸۳؛ مجلس: ۸۲۶۲/۲۱).

آغاز: حمداً لمن إليه طيبُ الكلم يصعدُ مرفوعاً بعامل علم
انجام: وآله الأماجد الأطهار وصحبه الأعظام الأخيار

در نام‌گذاری این دو منظومه به کتاب ارزشمند «الذريعة» اعتماد شده است، چرا که در بیشتر فهرست‌های نسخ خطی جابه‌جا ثبت شده است.

ج) ارجوزه‌ای در صرف به نام «نظم اللآلي» یا «تصريف علوی». منظومه‌ای است مفصل مشتمل بر مقدمه دو مقاله و خاتمه که در سال ۱۱۵۰ق در ۱۵۶۳ بیت سروده شده است (همان، ۶۲۰/۷؛ مجلس: ۸۲۶۲/۲۹؛ شاهچراغ: ۳/۴۶؛ گلپایگانی: ۸۲۳۵/۳-۸۵/۵۶؛ آقابزرگ الطهرانی، ۱۳۵۵: ۴۸۲/۱؛ ۸۰/۲۳؛ ۲۲۷/۲۴). این منظومه به فرزند وی علی بن قطب‌الدین نسبت داده شده است (همان، ۱۱۸/۲۳) که صحیح نیست و منظومه برای وی سروده شده است. این اثر به تصحیح محمد باهر در «گنجینه بهارستان، الأدب العربي، ج ۱، ص ۲۴۵-۳۵۱» چاپ شده است:

آغاز: الحمد لله الحميد في الأزل صرف في القرآن من كل مثل
انجام: يعرفها من حصّل الدراية وإن في مسطورنا كفاية

۲۰) محمد بن عبدالوهاب (۱۱۱۵-۱۲۰۶ق): ارجوزه‌ای در علم صرف در صد بیت سروده است و آن را «حديقة الطلاب» نام نهاده است (درایتی، ۱۳۸۹: ۵۹۰/۴؛ آستان قدس: ۶۶۳۳).

۲۱) سیدعبداللطیف برزنجی سلیمانی:

الف) ارجوزه‌ای در نحو در ۹۵ بیت و به زبان عربی در سال ۱۲۱۴ق سروده است (همان، ۶۱۲/۱۰؛ خوانساری: ۳۱۹/۴؛ مرکز احیاء: ۸۷/۴):

آغاز: يقول من بذنبه قد اعترف عبد اللطيف الراجي عفوا ما اعترف

ب) ارجوزه‌ای در عوامل که ۱۸۳ بیت و به زبان عربی در سال ۱۱۸۳ق به نظم کشیده است (همان، ۶۵۷/۷؛ خوانساری: ۳۱۹/۵؛ مرکز احیاء: ۸۷/۵):

آغاز: يقول راجي العون من ذي المنن عبد اللطيف ابن نجل الحسن

(۲۲) عبدالله بن محمد بیتوشی (د. ۱۲۲۱ق):^۱

الف) کفایة المعاني فی حروف المعاني: ارجوزه‌ای در ۶۷۲ بیت که حروف معانی و کیفیت عمل آن‌ها را در ۵ باب (حروف يك حرفی تا پنج حرفی) در سال ۱۱۹۱ق به نظم کشیده است (همان، ۷۰۷/۸؛ آستان قدس: ۱۳۶۷۲؛ مجلس: ۳۷۰۷/۱؛ احیاء تراث: ۱۳۹۲/۳، و ۱۴۹۱/۱؛ مرکز مطالعات قم: ۷۸۴/۱ و ۸۷۵/۳):

آغاز: أحمد ربّي حالة الضراء حمدي له في حالة السراء
انجام: ممّن لهم حسن الإله عمّت وفيهم كلّ المزايا تمّت

ب) منظومه‌ای در حدود ۱۰ بیت در بیان افعالی که لازم و متعدی به کار رفته‌اند

ج) منظومه‌ای تقریباً در ۷۷ بیت در بیان افعالی که به صورت واوی و یائی به کار رفته‌اند

د) منظومه در بیان مصادر شاذّ در ۱۵ بیت

ه) منظومه در فهرست حروف معانی از يك حرفی تا پنج حرفی در ۱۳ بیت

و) منظومه‌ای ۱۲ بیتی درباره چگونگی نوشتن کلمه (ابن)

ز) قطعه‌ای ۵ بیتی در علامات افعال

ح) قطعه‌ای ۵ بیتی در استتار و جویی ضمیر

ط) منظومه فی المؤنثات السماعية ۳۵ بیت

ی) قطعه‌ای در بیان مؤنث (فعلانة) ۵ بیت

(۲۳) سیدعبدالصمد بن احمد موسوی جزائری تستری (د. ۱۲۳۷ق): کفایة ابن حاجب را

به نظم کشیده است (آقابزرگ الطهرانی، ۱۳۵۵: ۵۰۳/۱).

(۲۴) محمد معروف بن مصطفی بن احمد حسینی برزنجی نودهی (۱۱۶۶-۱۲۵۴ق):^۲

الف) الشامل للعوامل: عوامل جرجانی را در ۲۳۷ بیت موافق جمله «مؤلف بدیع» در

۱. برای اطلاع از زندگی و آثار بیتوشی رك. رسول‌نژاد، ۱۳۸۱: ۱۷۹-۱۸۱.

۲. برای اطلاع از زندگی و آثار او نك: رسول‌نژاد، ۱۳۸۱: ۳۳۴ به بعد.

تاریخ ۱۱۹۹ق موافق «بانت قوافی شامل العوامل» به درخواست شخصی به نام «عبدالله» به نظم کشیده است (درایتی، ۱۳۸۹: ۶۱۲/۱۰؛ فاضل خوانساری: ۳۱۹/۳؛ مرکز احیاء: ۳۹۷ و ۸۷/۳؛ مرکز مطالعات قم: ۸۷۵/۵):

آغاز: يقول راجي عفو واسع النداء محمد بن مصطفى بن أحمد
انجام: لأكرم الإخوان وهو أحمد لازال في مراقبي فضل تصعد
ب) الإعراب في نظم قواعد الإعراب: در ۸۰۰ بیت کتاب قواعد الإعراب ابن هشام را به نظم کشیده است.

ج) ترصيف المباني في نظم ترصيف الزنجاني: در سال ۱۲۰۰ق ترصيف زنجانی را در ۴۷۰ بیت سروده است.

د) كفاية الطالب نظم كفاية ابن الحاجب: در ۱۷۷۰ بیت و در سال ۱۲۲۳ق كفاية ابن حاجب را به نظم درآورده است.

ه) منظومه در مؤنثات سماعی در ۳۵ بیت به عربی:

آغاز: الحمد لله و صلى الله على نبيه الذي اجتباه

و) منظومة في بحث الظروف (المنظومة الظرفية):

آغاز: حمداً لخالق البرايا الأزلي شكراً لوهاب العطايا الكمل
انجام: هذا تمام نظمي المحتاج له الحمد لله الذي قد كمله

۲۵) عبدالسميع بن محمد علي يزدي (د. بعد از ۱۲۶۲ق): (برای اطلاع بیشتر درباره عبدالسميع يزدي نک: عمرانی پور و رضایی هفتادری، ۱۳۹۲: ۱۷۰-۱۴۱) وی ۴ منظومه در نحوه زبان عربی دارد:

الف) القصيدة النحوية؛ ب) الدرّ النظيم؛ ج) العروة الوثقى؛ د) شرح منظوم العروة الوثقى

۲۶) سيدجعفر بن اسحق موسوی دارابی مشهور به کشفی (د. ۱۲۶۷ق): وی ارجوزه‌ای در نحو دارد (الأمین، ۱۴۰۳: ۸۵/۴؛ آقابزرگ الطهرانی، ۱۳۵۵: ۵۰/۱ و ۱۴۰/۲۳)

۲۷) سيدمحمدتقی بن مير محمد تقی (مير مؤمن) حسینی قزوینی (د. ۱۲۷۰ق):

الف) وی ارجوزه‌ای دارد که در ۹۶ بیت قواعد صرف عربی را به شعر عربی درآورده

است (آقابزرگ الطهرانی، ۱۳۵۵: ۱۱۷/۲۳؛ درایتی، ۱۳۸۹: ۸/۳؛ مرعشی: ۲۶۴۴/۱۶):
 آغاز: الحمد لله المفیض باللغی و مودع الأسرار عند البلغاء
 انجام: و احذف و أشبعن و أشمم و أمل قیاساً أو لنکتة و قد نقل

(ب) الألفية في الإعراب: این منظومه را برای پسرش سید مهدی در تاریخ رمضان
 ۱۲۵۰ ق سروده است (آقابزرگ الطهرانی، ۱۳۵۵: ۵۰/۱ و ۱۴۰/۲۳؛ درایتی، ۱۳۸۹:
 ۱۱۵/۲ و ۶۱۲/۱۰؛ ملی: ۲۰۶۳/۲؛ مرعشی: ۲۶۴۴/۱۵؛ فیضیه: ۱۹۰۸/۲):

آغاز: قال التقی بن التقی بن الرضا مفتخراً بالمصطفی و المرتضی
 انجام: تقارض اللفظان فی حکمیهما و القلة انسبتنهما إليهما

(۲۸) محمود بن محمد حسین کلیشادی لنجانی اصفهانی: وی منظومه‌ای در نحو به نام
 «الدرر المنتظمة» یا «منظومة ناصرية» دارد. این منظومه در ۲۰۰۰ بیت و به نام ناصرالدین
 شاه قاجار سروده شده است (همان، ۲۴۰/۱۰؛ آستان قدس: ۵۷۲/۱؛ احیاء تراث: ۶۵۳؛
 الهیات مشهد: ۵۵۰ م):

أفوزُ باسمِ ربِّي الرحمن
 الحمد لله صلواته على
 محمد وآله ذوي العلى

(۲۹) میرزا محمد تقی بن میرزا عبدالله سبزواری مشهدی (د. ۱۲۸۰ ق): ارجوزه‌ای در
 نحو سروده است (آقابزرگ الطهرانی، ۱۳۵۵: ۵۰/۱ و ۱۴۰/۲۳).

(۳۰) یحیی بن محمد علی فدائی یزدی (د. ۱۲۸۰ ق): وی الفیه‌ای در نحو به زبان عربی
 دارد (درایتی، ۱۳۸۹: ۶۱۲/۱۰؛ وزیری یزد: ۲۶۴۵). این منظومه به همت دکتر حمزه احمد
 عثمان شرح داده شده و به چاپ رسیده است.

(۳۱) موسی ولد ابن محمود: الفیه‌ای به نام «حوریه» یا «نحو موسی» در تاریخ ۱۲۴۹ ق
 برای محمد علی بن علی نقی سروده است (همان، ۱۲۵/۲؛ ملی تبریز: ۳۰۳۲):

آغاز: قال موسی ولد ابن محمود أحمد ربّي الله خير محمود
 انجام: موسی إلى الحورية قد أرتخا قل نحو موسی للنحو قد نسخا

(۳۲) علی نوری: در سال ۱۲۶۲ ق عوامل نحو را به نظم کشیده است (همان، ۶۷۳/۷؛
 دانشگاه اصفهان: ۵۴۵/۵).

(۳۳) مولوی علی رضا بن طالب: وی در سال ۱۲۸۰ق منظومه‌ای در صرف سروده است (آقابزرگ الطهرانی، ۱۳۵۵: ۱۱۸/۲۳).

(۳۴) ابوالقاسم بن علی بابا: وی ارجوزه‌ای به نام «الدرة» دارد که در بیش از هزار بیت و به سال ۱۲۹۸ق قواعد نحو را به نظم درآورده است (همان، ۵۰۱/۱؛ الامین، ۱۴۰۳: ۴۰۶/۲). بیت اول این ارجوزه چنین است:

الحمد لله على آلائه و هي دليلة لكبريائه

(۳۵) نورالحسن (قرن سیزدهم!؟): وی عوامل منظوم کمال‌الدین محمد بن جمال‌الدین بن حسام خوانی را در قرن سیزدهم هجری شرح منظوم داده‌اند (آستان قدس: ۳۱۷۱۵ و ۳۲۰۱۴):

آغاز: بعد حمد خالق کونین با صدق و صفا وز پس نعت رسول و آل خیر الوری
انجام: در جوار مصطفی و آل بخشد مأمم غیر از این دیگر تمنا نبودم روز جزا

(۳۶) میرزا محمد بن سلیمان تنکابنی (د. ۱۳۰۲ق):

الف) ارجوزه‌ای در نحو به نام «المنهاج» سروده است (همان، ۳۵۰/۹؛ آقابزرگ الطهرانی، ۱۳۵۵: ۵۰۴/۱ و ۱۵۵/۲۳).

ب) منظومه‌ای در صرف که خود به شرح آن پرداخته است (همان، ۹۱/۱۴ و ۱۱۸/۲۳).

(۳۷) حسن بن آقا بابا آرائی کاشانی: منظومه‌ای در نحو در حدود ۱۰۰۰ بیت به فارسی سروده است که «نظم الدرر» نام دارد و در سال ۱۳۰۴ق به پایان رسیده است (درایتی، ۱۳۸۹: ۷۳۱/۱۰؛ گلپایگانی: ۱۵۶۷/۳ - ۱۱۷/۹):

آغاز: بعد حمد مهیمن متعال شد سزاوار نعت احمد و آل
انجام: لطف حق توفیق بخشد طالبانش را تمام بر رسول و آل اطهارش تحیت هم سلام

(۳۸) شیخ علی بن حاج مولی محمد جعفر شریعتمدار استرآبادی تهرانی (۱۲۴۲-۱۳۱۵ق): در دوازده سالگی خود منظومه‌ای در ۷۸ بیت به زبان فارسی در عوامل نحو به سال ۱۲۵۴ق سروده است و آن را در کتابی به نام «کنز اللثالی» شرح داده است (آقابزرگ الطهرانی، ۱۳۵۵: ۱۲۵/۱؛ درایتی، ۱۳۸۹: ۶۷۳/۷؛ مرعشی: ۳۸۷۰/۱):

آغاز: درود و ثنا و سلام تمام به روی نبی باد و آل کرام
انجام: له الحمد حمداً لوجه العظام صلاة من الکبریا والسلام

۳۹) ابوالفضل بن میرزا ابوالقاسم نوری تهرانی معروف به کلاتتیری (۱۲۷۳-۱۳۱۶ق):
ارجوزه‌ای در نحو تا باب حال سروده است (الأمین، ۱۴۰۳: ۴۷۵/۲؛ آقابزرگ الطهرانی،
۱۳۵۵: ۵۰۱/۱ و ۱۴۰/۲۳).

۴۰) میرزا محمدرضا (آقارضا) بن علی نقی همدانی تهرانی معروف به واعظ
(م ۱۳۲۰ق): وی ارجوزه‌ای در نحو نزدیک به ۲۰۰۰ بیت سروده است (همان، ۵۰۲/۱؛
الأمین، ۱۴۰۳: ۱۴/۷).

۴۱) شیخ هادی بن محمد امین تهرانی (۱۲۵۳-۱۳۲۱ق): ارجوزه‌ای نزدیک به ۵۰۰
بیت در نحو دارد (همان، ۲۳۳/۱۰؛ آقابزرگ الطهرانی، ۱۳۵۵: ۵۰۴/۱).

۴۲) سیدمحمد بن حسن حسینی خراسانی (م ۱۳۲۲ق): وی ارجوزه‌ای به نام «نهایة
الإيجاز (نهایة الإعجاز)» در ۱۰۱ بیت سروده است (درایتی، ۱۳۸۹: ۸۶۵/۱۰؛ آستان
قدس: ۹۲۳۸؛ گوهرشاد: ۱۹۶۸/۱؛ مرکز احیاء: ۴۲۰۹/۵ و ۱۹۸۱/۷؛ مجلس: ۱۳۱۶۲/۴؛
در الذریعة ۳۹۶/۲۴ از مؤلفی ناشناس است):

آغاز: الحمد لله أصلي دائماً على النبي وآله الأكارما
انجام: عدتها يمنّ و عامّ نظمها انهج بها في جمعها ونظمها
۴۳) مفید بن محمدنبی داور شیرازی (۱۲۵۱-۱۳۲۵ق): عوامل نحو را در ۲۹ بیت به
نظم کشیده است (درایتی، ۱۳۸۹: ج ۷: ۶۷۴؛ علامه طباطبایی شیراز: ۶۲۷/۴):

آغاز: ای رخت روشن چو شمع انجمن وی قدت آزاد چون سرو چمن
انجام: داور شیراز گفت این نظم را تا بماند یادگار اندر زمن
۴۴) سیدمحمدباقر بن ابوالقاسم طباطبائی (۱۲۷۳-۱۳۳۱ق): ارجوزه‌ای در نحو سروده
است که آغاز آن چنین است:

أبدأ بسم الله ذي الجلال تيمناً في مبتدأ المقال

(آقابزرگ الطهرانی، ۱۳۵۵: ۵۰۱/۱؛ الأمین، ۱۴۰۳: ۱۸۵/۹).

۴۵) محمدباقر بن محمدحسن بیرجندی (۱۲۷۶-۱۳۵۲ق): ارجوزه‌ای در نحو سروده
است (الحسینی، ۱۴۱۴: ۶۰۴/۲ و آقابزرگ الطهرانی، ۱۴۳۰: ۲۰۴).

۴۶) سیدمحمد بن سیدابراهیم علوی بروجردی کاشانی (۱۲۷۲-۱۳۶۲ق): الفیه‌ای در
نحو به نام «الخريدة الحبيبة» دارد (درایتی، ۱۳۸۹: ۸۵۵/۴؛ مرعشی: ۱۳۱۱۲؛ مدرسه

رضویه قم: ۸۲):

آغاز: أحمدهُك اللهم باری النسم علی التي أنلتني من النعم
انجام: وكاسمها تاریخ الاختتام فالحمد لله علی الإتمام
(۴۷) رجبعلی پرپینچی:

الف: الحمیدیه: منظومه‌ای در صرف به سال ۱۳۱۹ق برای فرزندش عبدالحمید سروده است (همان، ۷۹۹/۴؛ گلپایگانی: ۲۹۵۷/۱ - ۱۹۷/۱۵):

آغاز: حمدٌ علی نحو ولیّه صرّف ذاتّه بذاته دَلّ و عرف
انجام: فذی الحمیدیه کان قد تتم فالحمد لله حقیقٌ و حتم

ب: صرف منظوم: منظومه‌ای کوتاه در بیان قواعد صرف به زبان فارسی (همان، ۱۲۹/۷؛ گلپایگانی: ۲۹۵۷/۲ - ۱۹۷/۱۵):

آغاز: گشته مقسم به سه قسم کلام ای زکی بین پر واضح است فکر کنی اندکی
انجام: تماما ذکر شد در غیر زائد متعلق بود در آن چو قواعد

(۴۸) دبیر اعلم تقی بن محمد ساوجبلاغی معروف به عنوان نگار: منظومه‌ای در نحو دارد که آن را در دهه دوم جمادی الآخر سال ۱۳۳۵ق به پایان برده است. این منظومه بیش از هفتصد بیت دارد و به زبان فارسی سروده شده است. و خود ناظم به شرح آن پرداخته و آن را در ۲۵ شعبان ۱۳۳۵ق به پایان برده است (همان، ۶۱۳/۱۰؛ مرکز احیاء: ۱۸۳/۱):

آغاز: از مؤلف که به علم آمد و پرسید بر افاضل شمس نورش زین پدید
شد اشارت بر تقی عنوان نگار که کند منظوم آن در شاهوار
انجام: از خدا خواهد فقیر عنوان نگار فضل و احسان و عطای کردگار

(۴۹) میرزا علی‌رضا تیان الملک التبریزی (۱۲۸۷ - بعد از ۱۳۵۸ق): وی ارجوزه‌ای در صرف شبیه الفیه ابن مالک سروده است (آقابزرگ الطهرانی، ۱۳۵۵: ۱۱۸/۲۳) که ابیات آغازین آن چنین است:

قال ابن داود علی الرضا عفی الاله عنه مما قد مضی
سجل بالوقائعی فی الشأن یعرف بین الناس بالتیان
(۵۰) محمدجواد بهمینار کرمانی (قرن چهاردهم): وی ارجوزه‌ای درباره‌ی جمل و اعراب

آن‌ها دارد که به ضمیمه الفیه ابن مالک ترجمه احمد بهمنیار به نام «تحفة احمدیه» به طبع رسیده است.

(۵۱) غلامرضا بن شفیع دبیر افخم بن تقی دبیران (۱۲۹۶-۱۳۶۵ش):

الف) نظم عوامل ملامحسن (نک: دبیران، ۱۳۷۶: مقدمه).

ب) ترجمه فارسی الفیه ابن مالک: این منظومه در تاریخ دوشنبه ۲۲ مهر ۱۳۶۴ش سروده

شده و با عنوان «هزاره در نحو: الفیه ابن مالک با ترجمه منظوم فارسی» چاپ شده است:

آغاز: با سپاس ایزد پروردگار این هزاره از دبیران گوش دار
انجام: ای ز تو دشوارها سهل و یسیر بر دبیران کار را آسان بگیر

(۵۲) احمد شریف بن علی اکبر سیویه: منظومه‌ای با عنوان «المنظومة الاحمدية» در

نحو سروده است (درایتی، ۱۳۸۹: ۲۳۷/۱۰؛ طبسی قم: ۴۵۴).

(۵۳) صدرجهان سیداحمد والی حسب: منظومه‌ای در صرف به زبان فارسی سروده است

(آقابزرگ الطهرانی، ۱۳۵۵: ۱۱۸/۲۳).

(۵۴) سیدزین العابدین بن ابوالقاسم طباطبائی:

الف) منظومه مختصر در نحو

ب) منظومه مفصل در نحو

ج) منظومه مختصر در صرف

د) منظومه مفصل در صرف، که هر چهار منظومه به فارسی است (همان، ۱۱۷/۲۳ و

۱۴۱).

(۵۵) عبدالوهاب: وی منظومه‌ای به فارسی در نحو برای پسرش سروده است (نک:

دانش پژوه، ۱۳۸۵: ۳۲۸/۱۰).

آغاز: خدای جهان آفرین را کنم آفرین که جان آفرین انس و جان آفرین

(۵۶) عبدالوهاب بن شیخ محمد اصفهانی بیدآبادی معروف به رجالی: الفیه‌ای در بحر

رجز سروده است (آقابزرگ الطهرانی، ۱۳۵۵: ۵۰۳/۱).

(۵۷) میرزا علی خان بن الحسین الزنجانی: ارجوزه‌ای در نحو سروده است که آغاز آن

چنین است:

- قال علي خان الفقير الجاني والدة حسين الزنجاني
(همان، ۵۰۴/۱).
- ۵۸) ملاعلی حسن بن عبدالله صیفی طارمی نوکیانی: فوائد صمدیه را در الفیه‌ای به نظم کشیده است:
آغاز: قال سمي المرتضى والمجتبی معتصما بالأدبا و النجبا
شاگرد ناظم این الفیه را به شیوه مزجی با نام «الدرة البهية فی شرح الألفية» شرح داده است (درایتی، ۱۳۸۹: ۱۱۲۱/۴؛ مرعشی: ۱۸۲۶؛ مجلس: ۱۰۵۴۹/۱).
- ۵۹) علی نهاوندی: الفیه‌ای به فارسی در نحو سروده است (همان، ۱۱۵/۲؛ جلیلی کرمانشاه: ۲۸۵).
- ۶۰) علی جمعی: وی منظومه‌ای ۵۰۰ بیتی در نحو و در بحر طویل سروده است (آقابزرگ الطهرانی، ۱۳۵۵: ۱۴۱/۲۳).
- ۶۱) سیدمحمد قزوینی: ارجوزه شیخ عباس کاشف الغطاء را با الفیه ابن مالک تقریظ کرده است (همان، ۵۰۳/۱) که بیت آغازین آن چنین است:
منظومة العباس خیر معجز تقرّب الأقصی بلفظ موجز
۶۲) سیدمحمدتقی بن سیدعلی مدنی اصفهانی:
الف) زبدة المغنی: کتاب مغنی اللیب ابن هشام را به نظم عربی درآورده است.
ب) الفیه المدنیة فی تنظیم کتاب الصمدیة: در مقدمه کتاب زبدة المغنی از آن نام برده است که چنانچه از نام آن برمی آید الفیه‌ای است در نظم کتاب فوائد صمدیه شیخ بهایی (مدنی اصفهانی، ۱۴۱۴: ۳).
- ۶۳) محمدجعفر شریف: عوامل نحو را به نظم فارسی درآورده و سپس شرحی بر آن نوشته است (درایتی، ۱۳۸۹: ۸۶۸/۶؛ فیضیه: ۱۱۹۳/۱؛ فاضل قاینی: ۱۹۹).
- ۶۴) درویش مصطفی: وی منظومه‌ای در نحو به زبان فارسی سروده است که نسخه‌ای از آن در کتابخانه آیت‌الله حکیم نجف به شماره ۱۰۱۲ به نام «نظم قواعد نحویه» موجود است (آقابزرگ الطهرانی، ۱۳۵۵: ۸۸/۲۴).
- ۶۵) هاشمی: وی منظومه‌ای در قاعده اعلال به زبان فارسی سروده است (کتابخانه ملک: ۲۵۶۴).

۶۶) سیدمهدی: وی ارجوزه‌ای در نحو به نام «الطف التألیف» دارد که نسخه‌ای از آن در کتابخانه آستان قدس رضوی موجود است.

۶۷) نظام‌الدین بن مولی احمد اردبیلی: وی منظومه‌ای در نحو به زبان فارسی سروده است که احتمالاً نام آن «عنوان نامها» بوده است (آقابزرگ الطهرانی، ۱۳۵۵: ۱۴۲/۲۳):
 آغاز: زیب عنوان حرف‌های شگرف نام آموزگار دفتر حرف
 انجام: تا به جاست نامه ایام باد عنوان نامهایش نام

سخن آخر

فهرست حاضر گوشه‌ای از تلاش ایرانیان و خدمت آنان را به زبان و ادبیات عربی نشان می‌دهد. بی‌گمان منظومه‌سرایان ایران به این فهرست خلاصه نمی‌شود و بسیاری از اندیشمندان به سبب از بین رفتن آثارشان یا فهرست نشدن دستنوشته‌ها، در این فهرست نیامده‌اند. آنچه از این مجمل حاصل می‌شود آن‌که منظومه‌سرایی در نزد ایرانیان دو گونه بوده است: الف) تألیف مستقل ب) نظم و ترجمه کتب پیشینیان. جدول زیر آماری از این منظومه‌ها را به دست می‌دهد:

۲	نظم فوائد صمدیه شیخ بهایی	۱	نظم الفیه ابن مالک
۱	نظم قواعد الإعراب ابن هشام	۱	نظم تصریف زنجانی
۵	نظم کافیه ابن حاجب	۳	نظم شافیه ابن حاجب
۱	نظم مغنی اللیب ابن هشام	۱۱	نظم عوامل جرجانی
۱	نظم مفصل زمخشری	۱	نظم عوامل ملا محسن
۷۱	سایر (تألیف)	۱	نظم عوامل منظوم خوافی

بنابراین آمار، در میان کتب پیشینیان عوامل جرجانی بیشتر از همه مورد استقبال قرار گرفته است. شاید بتوان دلیل آن را توجه ایرانیان به علوم عقلی دانست چرا که بحث عامل و معمول در نحو نشأت گرفته و متأثر از علوم عقلی است. طبق مجموعه حاضر، بیشترین منظومه‌های ایرانیان به زبان عربی سروده شده است، و این بیانگر تبحر و تسلط ناظران به زبان عربی است. امید که با تصحیح و معرفی این آثار، خدمات ایرانیان به صرف و نحو عربی بیش از پیش آشکار شود.

منابع

- آقابزرگ الطهرانی (۱۳۵۵ق). الذریعة إلى تصانیف الشيعة، النجف: مطبعة الغري.
- _____ (۱۴۳۰ق). طبقات أعلام الشيعة: نقباء البشر في القرن الرابع عشر، بيروت: دار إحياء التراث العربي، الطبعة الأولى.
- الأمين، السيد محسن (۱۴۰۳ق). أعيان الشيعة. تحقيق حسن الأمين، بيروت: دارالتعارف للمطبوعات.
- الحسيني، احمد (۱۴۱۴ق). تراجم الرجال، قم: مكتبة آية الله المرعشي النجفي.
- الحلبوني، خالد (۲۰۰۶م). «الشعر التعليمي: بداياته، تطوره وسماته»، مجلة جامعة دمشق، المجلد ۲۲، العددان ۳ و ۴.
- الخميسي، احمد حسن (۱۴۲۰ق). «المنظومات التعليمية وخصائصها». مجلة آفاق الثقافة و التراث، السنة السابعة، العددان ۲۷ و ۲۸، ص ۱۹-۳۳.
- دانش پوره، محمدتقی (۱۳۵۸ش). نسخه‌های خطی در کتابخانه‌های شوروی و اروپا و آمریکا، تهران: دانشگاه تهران.
- دبیران، غلامرضا (۱۳۷۶ش). هزاره در نحو: الفیه ابن مالک با ترجمه منظوم فارسی، به کوشش حکیمه دبیران. تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی، چاپ اول.
- درایتی، مصطفی (۱۳۸۹ش). فهرست دست‌نوشته‌های ایران (دنا)، تهران: کتابخانه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- رسول‌نژاد، عبدالله (۱۳۸۱ش). شرح و تحلیل احوال و آثار دو ادیب بزرگ بیتوشی و نودهی، استاد راهنما: سیدامیر محمود انوار. رساله دکتری، دانشگاه تهران.
- عمرانی‌پور، مجتبی و رضایی هفتادری، غلامعباس (۱۳۹۲ش). «عبدالسمیع یزدی و منظومه نحوی العروة الوثقی»، مجلة ادب عربی دانشگاه تهران، س ۵، ش ۱، ص ۱۴۷-۱۷۰.
- الغنيمان، حسان بن عبدالله (۲۰۰۲م). «المنظومات النحوية وأثرها في تعليم النحو»، مجلة كلية دارالعلوم جامعة القاهرة، عدد ۳۳، ص ۲۱۹-۳۱۸.
- مدنی اصفهانی، سید محمدتقی بن سیدعلی (۱۴۱۴ق). زبدة المغني، چاپخانه اسماعیلیان.
- المدنی، السید علیخان (۱۴۳۲ق). الحدائق الندية في شرح الصمدية، تصحيح و تعليق السید أبو الفضل سجادي، قم: ذوي القربى، الطبعة الثانية.

